
KRITIKAI SZEMLE

KÖNYVEK

HEGYEK, BÖRTÖN, HATÁRHELYZETEK

Bodor Ádám: *A börtön szaga*. Válaszok Balla Zsófia kérdéseire (Egy korábbi rádióinterjú változata). Magvető, Bp., 2001

Sinistra, Dobrin, Kolinda-erdő, Pop Ivan. Midia rét, Bogdanski Dolina, Bogdanski Nyíres, a Pop Sabin erdeje. A helyszínek a *Sinistra körzet* és *Az érsek látogatása* című Bodor-művek (irodalmi, fiktív) térképén keresendők.

„A völgy alján, a folyó kanyarulatai mentén füzes sötételet, túlsó partján ritkás házsor kígyózott, a messzi napsütötte lejtőkön zsindefyfedelek csillogtak, leghátul, a fenyves fekete gallérja fölött villóztak a Pop Ivan és a Dobrin jeges tornyai. Mögöttük üveges zöld idegenséggel az északi égbolt. (. . .) keleten hatalmas, narancsvörös felhő. Még sítalpaím régi nyomai is ott kanyarogtak a Kolinda-erdő felé. A felhő visszfényében a zöldellő fűvön, a tisztások zugát, gyanús fatörzseket beragyogva párás márványpántlika tekerőzött a homályba. (. . .) a Dobrin mögött a hold is készülődött, rezes fénnel árasztotta el közelében az eget. (. . .) Éjnek évadján a lenyugvó hold csöndjében érkeztem a tetőre, sítalpaím ezüst szalagja most is ott kanyargott tisztásokon át a Kolinda-erdő bűvópatakjai felé.” A szenuális tájleírás a *Sinistra körzet* különféle szöveghelyeiről származik. Az idézetet az analógia hívta elő, *A börtön szaga* című interjúkötetben (a könyv egyik legszebb – novellisztikus – részleteként) ugyanis ez olvasható:

„Nos, a székely hegyvidék meghitt, verőfényes lankái mellett megmaradt a régi szerelem is: a Radnai-havasok. Sorsdöntő pillanat volt az életemben, amikor egy nyári hóvihart követően először néztem le gerincéről északra, és megpillantottam Máramarost varázslatos fényeivel, sziporkázó égboltjával. És egy közeli kopár völgykatlanban, jó magasan, már az erdőhatár fölött, egy csillogó foltot, amely

világított az ereszkedő esti homályban. Elhatároztam, megnézem, mi az. A Puzdra menedékház ázott zsindegyfedele volt.

Jó tizenöt éven át ez lett az én menedékhelyem is. Nyaranta mindig ez volt az első állomás, a téli síszezon két hónapját évről évre itt töltöttem, ezerhatszáz méter magasan, ahol az északos lejtőkön és a még magasabban fekvő katlanokban a hó május közepéig is kitartott. A rozzant, omladozó kicsi menedékházat csak a legelszántabbak látogatták, akik kibírták az elszigeteltséget, és megbékéltek a remetéknek való zord viszonyokkal. A ház messzi volt, omladozó falai között átjárt a szél, valamint a menyéttársadalom apraja-nagyja, ellátást nem biztosítottak, élelmiszert nem tartottak, csak néhány konzervet, olcsó rumot, mégis ez az elemektől sűrűn látogatott magaslati völgykatlan valami eredendő egzisztenciális nyugalmat árasztott. (. . .) Nagyon jól bírtam a magányt, azt hiszem, ilyen körülmények között teljesedhet ki igazán az ember kapcsolata a természettel. Amikor huzamosabb ideig közöttük él az ember, közeli ismerősökké válnak, megszemélyesednek a fák, a kövek, a forrás csobogása pedig nem zaj többé, tele van megfeythető jelekkel, ha nem egyébbel, azzal a fontos üzenettel, hogy az ember által nem érintett környezet mennyire tökéletes.” (169–70., 171.) (Pozsvai Györgyi Bodor Ádám-monográfiája utolsó lapjainak egyikén pedig ott a szövegben említett kedvenc menedékhely, a Radnai-havasok lejtőjén a hóval borított Puzdra fotója.)

Azt gondolnánk, a *Sinistra*-beli sziporkázó téli fények, hó és sínyomok, a Kolinda-erdő, a Pop Ivan, vagy akár *Az érsek*...-beli Pop Sabin valóságbeli forrásvidékén járunk. Referencialitás és fikció fogalomkettősének egyébként is problematikus viszonya azonban Bodor prózaművészetében sem problémamentes – az összefüggések, analógiák ellenére is inkább zavarba ejtő, mint nyilvánvaló. *A börtön szagából* bőven sorolható az a szöveghelyek, ahol az író Balla Zsófia mikrofonjába arról beszél, mennyire tudatosan került, kerül a életvalóság közvetlenebb műbe vitelét, az (ön)életrajz konkrét eseményeinek, a családtagok, önmaga vagy a barátok, ismerősök megjelenítését, mennyire tartózkodott, tartózkodik a megélt események közvetlen műbe plántálásától. „Ösztönösen kerülöm minden konkrét esemény fölelevenítését, mindig csak olyasmit írok meg, amit magam ötlöttem ki. (. . .) Kitalálás az egész (. . .) minta, amelynek az elemeiből [a szerző] egy újat életre bír hívni, és amitől ha kell, el tud vonatkoztatni. (. . .) A posztmodern próza világában szokatlan módon az én fikciómba ismerős személyek nem illenek be, nem kellően talányosak ahhoz, hogy rezignált üzeneteimet közvetítsék. Az ismert táj sem jelenik meg, és az időjárási jelenségek leírásánál is jobbra képzeletemre hagyatkozom. (. . .) A Pop Ivan nevű hegyorom az egyetlen, amely fellelhető a térképen.” (183., 186.) Dobrinról pl., ahol az író egyébként sohasem járt, s amely a *Sinistra*-regényben egy sejtelmes körzet színhelye, utólag derül

ki, hogy egy jelentéktelen patakocska neve... Valóság és fikció találkozásának, egybejátszásának keskeny, billenékeny sávját Bodor Ádám ily módon jelöli meg: „Úgy vélem, ahhoz, hogy az ember alkotni tudjon, kettős látással kell bírnia a világról. Kell egy inspiráló környezet testközelen, és valahol a képzelet messziségében annak elvonatkoztatott mása. A két kép között foglal helyet a novella.” (18.) A szerző halála? Azaz: Bodor Ádám prózaművészetét szemlélve fokozottan el kell különítenünk valóság és fikció, az (ön)életrajzi én és az (egyébként is visszafogott) szerző (elbeszélő, hősök) világát, az élet- és művilágot – mondhatnánk: Bodor Ádámot és az ebben a könyvben is említett, *Sinistra*-beli Andrej Bodort. E termékenynek bizonyuló tudathasadás következtében *A börtön szaga* beszélgetőszövege az olvasót két egymáshoz simuló, de egymástól el is különülő portré vonásaival ismerteti meg. Balla Zsófia kérdései nyomán ugyanis a könyv lapjain egyrészt egy Bodor Ádám nevű magánszemély, másrészt egy azonos nevű prózaíró (elbeszélő) arcképe készül. A hamisítatlanul novellisztikus vallomás igazi meglepetése pedig, hogy a megélt életnek, az életvalóságnak nem kell feltétlenül és egészében epikus anyaggá válnia. Vagy ha igen, többszörös áttétel útján válik azzá. Bodor Ádám műveinek olvasója eddig is tudta, hogy rejtőzködő, visszafogott, vallomásosnak igazán nem mondható szerző alkotásait tartja a kezében, amelyek kreált világán belül nehezen lel fogódzókat a szerző személyével összefüggésbe hozható életbeli reáliákhoz. *A börtön szaga* előzőleg folyóiratközlés formájában is napvilágot látott beszélgetéssorozatából azután nyilvánvalóvá válik: egyik oldalon ott a novellák és a regények fikcionált, mimetikus világa, a másikon a szerző magánemberi világa. S a kettő között nincs mindenhol átjárás. Vagyis: a többszörös áttételek elfedik a magánemberi világ rajzolatát.

Nem véletlen hát, hogy az olvasói érdeklődés (bármiféle hiányérzet híján is) fokozottan fordul az eddig ismeretlen magánuniverzum irányába: a művekben elfedett, többszörösen átrajzolt vagy épp elhallgatott magánvilág részletei felé. Már amiatt sem, mert az a kelet-(közép)-európai régió, amely stilizált formában Bodor Ádám epikus világának origója, valós mivoltában is fordulatokban, meghökkentő részletekben, epizódokban bővelkedik, bizonyítván, hogy „ott, a végeken, a földrész egyik keleti szegletében egy egészében komor korszakban mégsem búskomorságban teltek napjaink”. Az idézet az ún. „sepsiszentgyörgyi véres éjszaká”-ra vonatkozik, amikor Bodor egy tyúk lefejezését követően a regénybe illő nevű Strömpel Migdál még véres tyúkölő késével a kezében a gyanútlan baráti társaság előtt kijelenti, hogy megölte Migdált, s a katartikus jelenetet csak tetézi, hogy a társaság döbbenetével egy időben a mennyezetről az üvegcsillár is leszakad. A lét „e különleges szférájában” azonban nemcsak megjátszott tragédiák és ellegendásodott vicces epizódok zajlanak. Az ötvenes évek Romániájára legalább annyira dermesztő atmoszféra

telepedett rá, mint Sinistra név helyett bádoglepocskákat viselő lakóira. A beszélgetőkönyv egyik legterjedelmesebb epizódja az Illegális Kommunistaellenes Szervezet alapító tagjaként rendszerellenes szervezkedés miatt két évre elítélt (mindössze tizenhét éves) Bodor börtönélményeinek elbeszélése. A börtönlét az emberi tartás, a morál megőrizhetőségének lakmusza, próbatétele („ahol színt kell vallani, ahol szembesül az ember saját esendőségével, egyszersmind az önbecsülés fogalmával” – némi iróniával: „a zárt intézet igen fontos hely, még a világirodalomban is – elég, ha Dosztojevszkijre, Musilra, Llossára vagy Ottlikra gondolunk –, remekművek színtere”) – egy életre szóló léttapasztalat. Azon ma már az íróval együtt derülhet az olvasó (valamiféle végső – isteni? – igazságszolgáltatás hitében?), hogy a fiatal szervezkedő Bodor Barkas elvtárs zsebébe a kapukulcs mellé egy egész üveg mustárt ürtített, hogy a kollégium főbejáratánál álló Lenin-mellszobor kapott egy kis kénsavat vagy hogy az ellenállók a (köz)biztonság kedvéért utólag szigorúan betiltott gyermeknyomda (?) segítségével gyártották lázító szövegű röpcéduláikat. Am a felnőttkoron is inneni Bodor és társai börtönéveit közvetlenül megelőző évek, a „politikai átnevelés véres korszaká”-nak ép ésszel felfoghatatlan és hihetetlen borzalmi ugyanazt a néma döbbenetet és viszolygást keltik, mint régebben pl. Konrád György *A cinkos* című regényének idevágó részletei. „A közvélemény máig nem tud semmit arról, ami ezerkilencszáznegyvenkilenc és ötvenkettő között a romániai börtönökben történt” – mondja Bodor, s önéletrajzi vallomása e szöveghelyeken túlnő akár az „egy ember élete”, akár Románia sztálini korszakának térbeli keretein, miközben Recsk, Goli otok és a Gulág térségei között húzza meg virtuális átlóit. Mint ahogyan a romániai kisebbségi lét és kettős kirekesztettség/kivettség is általános érvényt nyer, s a Trianon utáni határokon túl rekedt összes kisebbségi léthelyzetére alludál. E témakörön belül Bodor legalább annyira kíméletlenül pontos láttelepet ad a börtönfalakon kívüli bezártság, ördögi kör állapotáról, mint Sinistra vagy Bogdanski Dolina stilizált világáról: „Trianon (. . .) már csak mint történelmi pech él az emlékezetben (. . .) a legrosszabb történet a legrosszabbkor. (. . .) Meglátásom szerint ennek a nem kívánt eseménynek igazi átka nem is az országnyi területek elvesztésében érzékelhető (. . .), inkább abban, hogy a provinciák elcsatolásával maga az anyaország vált a szó igazi rossz értelmében provinciává. Az anyaországi gondolkodás beszűkült egy ördögi körbe, amelynek mozgásaiból már nem bírt könnyedén kilépni, és a csonka ország megrendítő képével teljes diszkrepanciában még valami ostoba, diszkriminatív gőg is áthatja, amelynek köszönhetően az erdélyi magyart most már nemcsak szülőföldjén tekintik másodrendű állampolgárnak, ahol kisebbségi sorban maradt, hanem másodrangú magyarnak tekintik az anyaországban is. Bár nem vitás, a butaság egy különös kategóriájáról van szó, ez is az identitás része, ha nem éppen az maga.

Van ebben bizony, valami fojtogató sivárság.” (29–30.) Különösen mellbevágó, amit egy őt érintő plágium kapcsán vall az erdélyi irodalom számkivetettségéről: „A garázdálkodás lehetőségét a történelmi helyzet, az abból eredő közérkölc állapot magában hordozta, úgy tűnt, hogy itt bizvást, különösebb kockázat nélkül lehet méríteni a peremvidéken rekedt alkotókból. Az erdélyi irodalom jó része vakvágányon vesztegelt, s az otffelejttett rakományt bárki megdézsmálhatta. Csak egy kis züllöttség kellett hozzá.

Ha erdélyi irodalomról volt szó, itt évtizedeken át mindig ugyanaz a két-három név hangzott el, ezek méltatlan módon elfedték a többiekét. Az anyaországi illetékesek mindig valami diszkriminatív leereszkedéssel tekintettek a határokon túlra, megengedve maguknak azt a fényuzést, hogy az odaát keletkezett alkotásokból, illetve szerzőik közül szelektív elvek alapján válogassanak. Félelmetesen buta és kártékony dolog volt, ám kétségkívül kényelmes. Kialakultak a kapcsolattartás legitim vonalai, ezekről kényelmetlen lett volna letréni. (. . .) Valahol, egy házban, egy szalonban el lett döntve, ki kicsoda, és ez a dolog természeténél fogva tartotta magát évtizedeken át. Tetszett ez így az elnezetietlenítő hatalomnak is, mintha az egészet ő találta volna ki. És ezzel akaratlanul is, messzemenően eleget tett természetesen a román hivatalosságok elvárásainak is, hiszen mindez egybevágott azok elképzeléseivel. Nagy megelégedéssel tapasztalhatták, hogy a kisebbségi művelődés potenciálját az anyaországból is sorvasztják.” (204–205.)

Az interjú vége felé mindinkább elkomorul a kép. Egy feltételezett (és az író által nem vállalt, tagadott) Kafka-párhuzam kapcsán felmerül, hogy talán maga a világ vált Kafka óta és után kafkaivá. A romlás s a kultúra (nálunk is tapasztalható) leépülésének tudomásulvétele rakja itt fel sötét tónusait az emlékezés vásznára. A romlásé, amelyet ugyan a diktatúra, „egy betegesen hiú házaspár” irányított és kezdeményezett (ki tudna ellenállni az analógiának?! – I. még és vö.: „a román belpolitika elsősorban románellenes volt . . . Ez a politika igazából, miközben büszke szólamaiból nemzeti elfogultság áradt, az élet minden területén a butaság és a szegénység ígéretével és távlataival elsősorban tulajdon nemzetének ártott”), ám máig tart. A folyamat következménye pedig Bodor Ádám-i képlettel fogalmazva, hogy akár az elmenők, akár a maradók közös negatív élménye, hogy „a szülőföldnek a kontúrjai vannak elhalványulóban”. S bár a honvágy „bizonytalan, süppedékeny talaj, (. . .) intimitásaink része, jobb nem bolygatni”, mindennél fájóbb érzés egy kultúra kimúlása (akár távoli, akár közeli) szemtanújának lenni, megtapasztalni, hogy „a részvétlenség és közöny lomha körkörös áramlásában, mint lassú örvényben, fokozatosan elmerülnek otthoni létünk emlékei.” (214.)

A beszélgetőkönyv másik nagy tematikus köre a Bodor-féle művilágot járja be. Balla Zsófia kérdezőként és az életmű alapos ismerőjeként az író opusának

kulcspontjaira tapint rá: a hősök nem mindennapi, ritka, különös hangulati aurával rendelkező nevére, a Bodor-féle névadás misztériumára, a többnemzetiségű, keverék-alakok szerepeltetésére, a határvidék sajátos topológiájára, az alkotás lélektani és formai kérdéseire, mely kérdések kapcsán a szerző felsorakoztatja írói életútjának állomásait és életművének alapvető, meghatározó vonásaira reflektál. Az elhallgatás szemantikai többletére, a talány, a kétség üresen hagyott helyeinek erejére („Manapság minden rettenetesen túl van írva . . . Az idegen test fertőzi a környezetét, megmérgezi a szomszédos szövegeket is . . . Főlemelő érzés fölösleges és terhes dolgoktól idejében megszabadulni.”), a fiktív, időtlen térség, a rezignált légkör, a groteszk belső viszonyok rajzára, az írói egzisztencia kockázatának és e kockázat előnyeinek kérdéseire, az „elszánt, konok italozás” honában az önfegyelemnek és ironiának nemcsak az alkotás, de az élet terén is kívánatos jelenlétére stb.

A kultúrákat egyaránt megosztó és átszivárogtató határok között, a határövezetben élés persze nemcsak e novellavilág és hőseinek szempontjából, hanem a szerzőt mint magánembert körülvevő életvalóság szintjén is releváns mozzanat: az izgalmas, gazdagító tarkaság a másság nyilvánosságának, a különbözőség nyílt vállalásának esélye, a közös örökség feltésének és a közös tisztelet próbaköve, nem utolsósorban pedig egy árnyalt és nem kizárólagosságon alapuló nemzeti öntudat megalapozója is. Az erre vonatkozó írói valamás is tanulsággal szolgálhat – pl. a populista nemzetieskedés (bármely nemzethez tartozó) szószólói számára: „Mivelhogy én más nemzetekkel közös szülőföldön nőttem fel, egy igen robusztus német kultúra és a nem kevésbé virulens ortodoxia közvetlen szomszédságában, bizonyára igen fontos ismereteim gazdagabbak, árnyaltabbak, így nagy valószínűséggel alapvető dolgokról sokkal többet tudok honfitársaim e kirekesztő társaságánál. Akkor pedig elképzelhető, hogy nemzeti önismeretem is megbízhatóbb, és ehhez mérten higgadtabban, több tárgyilagossággal és méltósággal viselem magyarságomat is.” (31–32.)

A börtön szaga az eddig megtett életút izgalmas története, amely, bár a művel szemben az életről szól, nem nélkülözi az írói fordulatokat, esszenciális látásmódot. Csak épp valóság, nem fikció, amely néhány hajszáleret meghagy a művilág felé és kiszélesít, néhányat pedig elmetsz vagy bűvópatakává változtat. „Ezért nem írok börtönregényt sem. Nekem a börtön, Szamosújvár túl konkrét, túl közeli, és még annyira erőteljes, hogy egyelőre nem is bírom költői mását kitalálni. Ami abból fontos, előbukik magától is.” (184.)

A kötet tartalmazza Bodor Ádám életrajzi adatait, műveinek jegyzékét, a művekre vonatkozó válogatott szakirodalom tételeit (határon innen és túl), az idegen nyelven megjelent művek és szakirodalom, valamint a megfilmesített alkotások jegyzékét is.